

Adriaan van der Hoeven

VERFROMMELDE TIJD

In Sarmela's atlas¹ is Finland veel groter dan in de Bos-atlas. Sarmela houdt geen halt bij de toevallige, door de politiek vastgelegde grenzen. Hij is op zoek naar de verspreiding van bepaalde tradities in het Finse cultuurgebied en dat blijkt zich uit te strekken over de oostgrens tot voorbij het Ladogameer, zuidwaarts tot aan de andere oever van de Finse Golf, naar het noorden Zweeds en Noors Lapland in. Zelfs Värmland in Zweden, westwaarts over de Botnische Golf, waar in de 17e eeuw veel Finnen heentrokken, hoort erbij. Groot-Finland, Suur-Suomi, doemt op bij het doorbladeren van de kaarten, maar van enige politieke claim zoals tijdens de Vervolgoorlog van 1941-1944 is hier geen sprake. Eigenlijk integendeel. De grensoverschrijdingen in de atlas bewijzen dat cultuur zich niet aan politieke grenzen stoort en - niet te vergeten - dat er van eenrichtingsverkeer geen sprake is.

De politiek maakt graag gebruik van de cultuur en smeedt die soms om tot een vervaarlijk wapen, dat is bekend. Vooral in periodes waarin een eenheid binnen een bepaald gebied nagestreefd wordt, zoals in de vorige eeuw ten tijde van de ontwikkeling van natie-staten in Europa, bewijst cultuur goede diensten. Cultuur dan, die als eigen wordt ervaren, als karakteristiek voor de mensen in een welomschreven gebied. Dat gebied is daarmee niet langer zomaar een stuk land, de mensen zijn niet langer toevallige burenen. De gemeenschappelijke tradities en gebruiken zorgen voor een meerwaarde, waaraan de mensen een bepaalde identiteit kunnen ontleenen die ze uittilt boven hun toevallige, persoonlijke bestaan, hun houvast geeft, een bredere dimensie biedt. De volgende stap is het wij-gevoel een politieke status te bezorgen. Een staat met grenzen om het eigene beter te kunnen verdedigen. Het is een proces waarin vals kan worden gespeeld en werd gespeeld. E.J. Hobsbawm en T. Ranger hebben

¹Over: Matti Sarmela. *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2. Atlas of Finnish Ethnic Culture 2 Folklore*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 587. Helsinki 1994. 259 p. + 99 kaarten. ISBN 951-717-753-4.

er een heel boek aan gewijd.² Men maakte niet alleen gebruik van bestaande tradities, waar nodig schiep men ze. Wie bijvoorbeeld mocht denken, dat de kilt, het Schotse herenrokje, een oeroude typisch Schotse traditie is, wordt door Hobsbawm hardhandig uit de droom geholpen: het is een achttiende-eeuwse uitvinding van nota bene een Engelse industrieel, maar succesvol ingezet bij het opbouwen van de Schotse identiteit. Identiteit is zelfbewustzijn en zelfbewustzijn is kracht die tot politieke macht kan worden. Daar gaat het om.

In Finland is in de vorige eeuw ook actief gebruik gemaakt van de eigen cultuurschat, met name van de eeuwenoude volkspoëzie. Met behulp daarvan schiep men een eigen identiteit die zou uitmonden in de vorming van een onafhankelijke staat in 1917. Volgens Miroslav Hroch³ doorliep de nationale beweging vanaf het moment dat ze als filosofisch en cultureel idee was ontstaan tot aan de realisatie van de republiek Finland - als ook in andere gevallen - drie fases. Het begin wordt gekenmerkt door een periode van wetenschappelijke belangstelling, waarna een tijd van patriottische agitatie volgt die tenslotte uitmondt in een massale nationale beweging. De overgang van de eerste naar de tweede fase valt omstreeks 1840 (vóór de industriële revolutie), die van de tweede naar de derde in de laatste decennia van de vorige eeuw en loopt ongeveer parallel aan de industriële en burgerlijke revolutie. Het verschijnen van het epos *Kalevala* (eerste druk 1835, tweede, uitgebreide druk 1849) valt dus precies in die overgangsfase van wetenschappelijke belangstelling naar patriottische agitatie en speelt daar natuurlijk een belangrijke rol in. Nu is de *Kalevala* niet te vergelijken met de eerdergenoemde kilt, maar het epos, dat fungeert als een soort lakmoesproef voor het bestaan van een authentieke Finse cultuur, is een produkt van de negentiende eeuw. Ook al zijn de liederen waaruit het epos is samengesteld inderdaad authentiek, het geheel is dat niet. Dat is een constructie van Lönnrot die geheel aansluit op de geest der eeuw. Men heeft wel gezegd dat het epos er kwam 'op bestelling van de tijd' en dat lijkt ook niet te ontkennen, maar men mag niet uit het oog

²E.J. Hobsbawm & T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.

³Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, 1985.

verliezen, dat de traditie van het zingen van (epische) liederen in geen enkel opzicht een uitvinding was in de zin van Hobsbawm. Die traditie heeft wortels die teruggaan tot ver voor het begin van de jaartelling.

Sarmela zegt in de inleiding met de atlas terug te zijn gegaan naar het verre verleden, naar de Oeraalse wortels, naar de cultuur van de Finnen die in de natuur leefden. Daar, zegt hij, komen die typische trekken vandaan, die de Finnen het recht geven zich te onderscheiden van andere volkeren, van de wereldbewoner. Hij is dus op zoek naar de distinctieve kenmerken van de Finse cultuur en meer in het bijzonder naar de structurele verschillen tussen de plaatselijke culturen in Finland. Voorwaar een interessante uitdaging. Cultuur gebruiken om een nationale identiteit te versterken is politieke manipulatie, en staat in een kwade reuk. Het gaat daarbij immers vaak om aanvechtbare vooroordelen, die met een quasi-wetenschappelijke bewijsvoering aannemelijk worden gemaakt. Heel onschuldig is in dit verband Daniel Juslenius (1676-1752), die in *Aboa vetus et nova* (1700) de Finnen liet afstammen van Jafet en het Fins ontstaan zag tijdens de Babylonische spraakverwarring. Hij wordt de eerste fennofiel genoemd vanwege zijn streven de Finse taal en cultuur een hogere status te verlenen door die als een zelfstandige entiteit, met name te onderscheiden van de Zweedse, te definiëren.

Maar is nationale cultuur geen contradictio in terminis? Is het aardige van cultuur juist niet dat ze zich niets aantrekt van nationale grenzen en enghartige bemoeienissen van politieke ambtenaren, maar altijd ook over de grens kijkt en verwerkt wat haar van pas komt? Het klinkt aannemelijk, maar overtuigt desalniettemin zelden. Het idee, dat er ondanks alles toch iets is, dat als eigen kan worden omschreven, dat andere culturen, volken, ja landen zelfs, niet hebben, is onverwoestbaar. Is de wens de vader van de gedachte? Of is er een kern - Cees Nooteboom sprak ooit (NRC 19-3-1993) van intiem wezen - waarin de nationale cultuur, de nationale identiteit dus eigenlijk, is terug te vinden? Ian Buruma heeft er in zijn Van der Leeuw-lezing (*De boom van Herder*) in 1993 behartenswaardige dingen over gezegd. Hij maakt onderscheid tussen wat hij noemt de School van Herder en de School van Hobsbawm. Herder verzet zich tegen universele waarden en is van mening - geheel in de romantische traditie van uniciteit en individualiteit - dat elke natie zijn eigen, unieke, organische cultuur heeft, die hij vergelijkt met een boom. Hobsbawm daarentegen ziet cultuur als een voortdurend proces van verandering en improvisatie, als

middel van kunstmatige zingeving in de onzekerheid van het bestaan, als verdediger van politieke status quo. Buruma neigt naar dit laatste standpunt en zegt dat geen enkele cultuur uniform of eenduidig is.

Heeft dan het maken van een atlas als die van Sarmela überhaupt wel zin? Is het bij voorbaat geen mystificatie, of als de kwadratuur van de cirkel tot mislukken gedoemd? Ik geloof het niet. Dat heeft te maken met de veelvormigheid die Sarmela laat zien, met de overschrijding van de politieke grenzen, met de internationale verbanden die hij legt. Maar bovenal komt het door Sarmela's cultuurecologische uitgangspunt, volgens welke plaatselijke ofwel etnische culturen zich aanpassen aan het eigen geografische en historische milieu. Hij beschouwt het ecosysteem als een cultureel geheel, waarin geloof en ideologie nodig zijn voor de rechtvaardiging van het gebruik dat wordt gemaakt van de eigen ecologische bronnen, voor de afbakening van de juiste omgeving en de 'tegenwereld', en voor het vaststellen wie de ecologische concurrenten zijn, die men uit het cultuursysteem kan werken. Letterlijk zegt hij: "Het zijn niet de filosofen of de grondleggers van religies die godsdiensten creëren, maar de ecosystemen brengen hun eigen autoriteiten, profeten en goden voort" (Sarmela, 14). Met andere woorden: *niet* de mens, de stam, het volk of het ras. Vanuit dit gezichtspunt is het al veel geruststellender te zoeken naar nationale kenmerken. Welke karakteristiek er ook uit voortkomt, in ieder geval nooit die van een superieure cultuur op basis van een superieur volk.

Sarmela schrijft dat er in het Finse cultuurgebied sprake is geweest van drie grote milieusystemen: de culturen van de jagers, van de mensen die stukken bos ontgonnen en in cultuur brachten door ze af te branden (in het Fins *kaskenpoltto* genoemd) en die dus niet vast aan een bepaald stuk grond gebonden waren, en tenslotte van de boeren, die wel aan de grond gebonden en dus niet mobiel meer waren. Het weergeven van de verschillen hiertussen ziet hij als een van de belangrijkste taken van de atlas. Dit is waarschijnlijk zowel het boeiendste, als het lastigste aspect van het werk. In wezen zijn de genoemde drie systemen fasen in een ontwikkeling en volgen ze elkaar op. Eerst de jagers, dan degenen die stukken bos afbranden, ontginnen en zich nog verplaatsen, en tenslotte de boeren die het land in eigendom gaan nemen. Van mobiel naar statisch. In de werkelijkheid van het Finse cultuurgebied gaat het echter om systemen, die gedeeltelijk naast elkaar bestonden. Bestonden wel te verstaan, want

alle drie genoemde cultuurvormen zijn nu verdwenen. Ook het agrarische Finland bestaat niet meer. In de atlas is het verloren verleden neergeslagen. Dat heeft iets weemoedigs en iets van die weemoed schemert door in de tekst als Sarmela bijvoorbeeld schrijft, dat van alle maatschappijvormen "de gemeenschappen van jagers-verzamelaars wat betreft structuur de meest gelijke, egalitaire en minst agressieve zijn geweest, zonder organisatorisch geweld en oorlogszuchtigheid". Daar komt nog bij, dat de mens in die cultuur op de minst moeizame wijze in zijn bestaan kon voorzien: "Zij kenden geen angst voor honger, en geen onzekerheid over de toekomst - elke voedselbron was altijd bekend." (Sarmela, 20) Maar de vreedzame, licht georganiseerde culturen moesten wijken voor strakker georganiseerde maatschappijvormen.

In Finland betekende dat niet - zoals opgemerkt - dat in het hele gebied de ene vorm in dezelfde tijd plaats moest maken voor de andere. Vanuit het zuidwesten kwam de vernieuwing, in afgelegener gebieden meer naar het oosten toe bleven oudere cultuurvormen gehandhaafd. Dat houdt in, dat er in Finland in feite tegelijkertijd verschillende tijdlagen, verschillende eeuwen naast elkaar bestonden. In zekere zin is dit een algemeen verschijnsel, maar hoe moet dat op kaarten duidelijk worden gemaakt? De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat deze complexiteit van de chronologie, oftewel het antwoord op de vraag *wanneer?*, nauwelijks van de kaarten afgelezen kan worden. Hierbij is de tekst onmisbaar. In dit opzicht toont de atlas overigens een enigszins hybridisch karakter: de inhoudsopgave en de verklarende teksten bij de kaarten zijn zowel in het Fins als in het Engels, maar de hoofdtekst met alle achtergrondinformatie, waarzonder de kaarten eigenlijk niet tot hun recht komen, is alleen in het Fins. Er zijn verschillende soorten kaarten; in hoofdzaak verspreidings- en registerkaarten. Die verspreidingskaarten geven aan waar een bepaald fenomeen voorkwam aan het eind van de 19de en begin van de 20ste eeuw; op de registerkaarten staan toen al uitgestorven tradities weergegeven. Bepaalde tradities die aan het eind van de vorige eeuw nog levend waren, hadden een lange voorgeschiedenis en waren ongetwijfeld niet onveranderd gebleven in de loop der eeuwen. Van al uitgestorven tradities is de vraag *wanneer* ze verdwenen en *wanneer* ze ontstaan zijn.

Kaart 89 geeft een overzicht van wat men waar vertelde over het ontstaan van de *kantele*, het Finse snaarinstrument. In Karelië ten noorden van het Ladogameer tot in Archangelsk Karelië (nu vrijwel geheel

Russisch grondgebied), in Savo (Oost-Finland) en zelfs in enkele streken in Fins-Lapland hield men het erop, dat de *kantele* gemaakt was van het (kaak)been van een vis (een snoek). Deze versie komt ook voor in de *Kalevala*. In Zuid-Karelië en deels in Ingrië (ten westen van St.Petersburg aan de Finse Golf) zijn het de botten (hoorn) van een ram die voor de *kantele* gebruikt zijn. Eveneens in Ingrië bestond de variant van de botten (het gewei) van een eland en zelfs, maar alleen in het meest westelijke deel, werd hout genoemd als materiaal. Dat zijn interessante verschillen, waar ongetwijfeld bepaalde verklaringen voor te geven zijn. Op de kaart zijn die niet terug te vinden, maar wel in de (Finse) tekst. De vis-versie is de oudste en waarschijnlijk ontstaan in verband met bepaalde sjamanistische rituelen, dus misschien wel meer dan 4000 jaar geleden. Nog in de 18de eeuw gebruikten vissers en jagers die liederen als bezwering. De kaart zelf geeft dus maar gedeeltelijke informatie.

De chronologie is ingewikkeld, alleen bij benadering vast te stellen en waarschijnlijk niet in kaart te brengen, maar wel heel typerend voor de Finse situatie. Wat de Finse literatuur betreft bijvoorbeeld, is de algemene opvatting dat die erg jong is en pas echt op gang kwam in de tweede helft van de vorige eeuw. Kivi, Canth, Aho en Leino begonnen te publiceren in een tijd dat Hadewych en Ruusbroec al eeuwen dood en ook Hooft, Vondel en Bredero allang verleden tijd waren. Natuurlijk is deze opvatting verdedigbaar, maar alleen zolang de mondeling overgeleverde literatuur buiten beschouwing blijft. Een verhaal over de oorsprong van de *kantele* is literatuur uit het stenen tijdperk en lijkt de *Karel ende Elegast* uit de 13e eeuw in de schaduw te stellen. Zo simpel is het natuurlijk niet, al was het alleen al omdat die millennia-oude overleveringen uit het Finse cultuurgebied uiteindelijk meestal pas opgetekend zijn in de 19de en 20ste eeuw en dus een produkt van die tijd zijn. Wie kan met zekerheid aangeven hoe en waar die verhalen zo heel vroeger klonken? Welke veranderingen hebben ze ondergaan in zo'n uitgestrekte tijd? Vergelijkbare vragen kunnen bij de gekarteerde tradities gesteld worden. Antwoorden zijn lang niet altijd voorhanden. Dat is ook niet het hoofddoel van de atlas; die concentreert zich immers meer op het in beeld brengen van de distinctieve kenmerken van de Finse cultuur en de plaatselijke verschillen.

Het is een gemeenplaats om Finland te beschrijven "tussen oost en west". Natuurlijk, het is waar, Finland heeft zowel tot Zweden

(ca.1155-1809) als tot Rusland (1809-1917) behoord; het ligt tussen beide landen in - dat moet terug te vinden zijn in de cultuur van het land. Een vanzelfsprekendheid die in een keur van metaforen is uitgedrukt, maar eigenlijk nooit ter discussie wordt gesteld. De toerist die Helsinki per boot nadert en de domkerk en de Uspenski-kathedraal op een steenworp afstand van elkaar boven de stad ziet uittorenen, behoeft geen nadere uitleg. Sarmela zoekt wel verder; hij accepteert niet de vaak gehoorde verklaring dat de oudste grenzen in Finland het gevolg zouden zijn van de belangentegenstellingen tussen Zweden en Novgorod. Het verrassende is, dat hij wel op een oost-west tegenstelling uitkomt, maar vanuit een andere invalshoek. Hij gaat - zoals eerder gezegd - uit van het ecosysteem als bepalende kracht en ziet de oudste oost-west grens als het resultaat van het verschil tussen de gemeenschappen die in het binnenland van de jacht leefden en de aan de kust van de Finse Golf beginnende agrarische nederzettingen. Later komen de westerse boerencultuur en de Savo-Karelische *kaski*-cultuur (het ontginnen van bos door verbranding) tegenover elkaar te staan. Niet de politiek, maar de milieusystemen geven de doorslag - een in wezen deterministische opvatting. Sarmela onderscheidt op grond hiervan drie cultuurgebieden: het westen, het oosten en het zuidoosten. Maar vooral spitst hij de tegenstellingen toe op oost en west: de westerse dorpscultuur tegenover de oosterse familiecultuur, de intensieve boerengemeenschap tegenover de extensieve *kaski*-gemeenschap, het georganiseerde westen tegenover het "mystieke" oosten.

Het is een genuanceerd beeld dat oprijst en tezeldertijd is het zeer wezenlijk voor de atlas, omdat hier de contouren van de Finse identiteit zichtbaar worden. Sarmela is overtuigend, enerzijds door de concreetheid, de exactheid en de veelheid van zijn materiaal (natuurlijk, hij had ook 200 kaarten kunnen maken en andere onderwerpen kunnen selecteren) en anderzijds door de nadruk die hij legt op cultuur als onophoudelijk veranderingsproces. Steeds weer blijken de milieusystemen een sleutelrol te spelen. Bijvoorbeeld als het gaat om godsdienst en wie daar een leidende rol in speelden. Voor de Finnen die leefden van de jacht en van wat de natuur aan eetbaars voortbracht, was de cyclische vernieuwing van de natuur elementair; de zekerheid dat ieder jaar dezelfde voedselbronnen weer voorradig zouden zijn. Zij geloofden in de continuïteit, in de wedergeboorte van de ziel. Hun wereld was vol geesten, godjes en goden die ze gunstig probeerden te stemmen. Hun rituelen hadden daar betrekking

op en hun geestelijk leider was de sjamaan. Hij onderhield het contact met de bovennatuurlijke wereld, maar moest bij de 'bosbranders'-ontginners plaats maken voor de ziener. In deze cultuur, waar de gemeenschap opgebouwd was rondom de familie, namen de overleden voorouders een belangrijke plaats in. De ziener, die als bij uitstek Fins wordt beschouwd, wist hoe hij met woorden, met bezweringen natuurkrachten, zoals de vruchtbaarheid van het land, kon beïnvloeden. Het verschil tussen de sjamaan en de ziener was groot: de positie van de sjamaan hing af van diens persoonlijke geestelijke kwaliteiten, terwijl in het geval van de ziener ook een ander diens taak kon overnemen, als hij de techniek maar beheerste. Sarmela zegt, dat de godsdienst democratiseerde (Sarmela, 30). De boerengemeenschap tenslotte, werd door het christendom strak gevormd, georganiseerd, generationaliseerd. Zo doemt het beeld op van het organisatorische, rationele West-Finland tegenover het spontane, mystieke Oost-Finland. Een bekende dichotomie, die een tegenhanger in de klassieke noord-zuid tegenstelling lijkt te vinden. Komrij⁴ heeft gesuggereerd dat deze tegenstelling overal te vinden is, hoe ver zuidelijk of noordelijk je ook gaat; de metafoor reist met je mee. Het noorden staat altijd model voor rationaliteit, koelheid, stijfheid, betrouwbaarheid en het zuiden voor impulsiviteit, spontaniteit, gemakkelijker in de omgang en een zekere onbetrouwbaarheid. Maar klaarblijkelijk als je noordelijk (en zuidelijk?) genoeg komt, kan noord-zuid verruild worden voor west-oost. Anderzijds is de tegenstelling tussen het Oosten en het Westen ook ruimschoots in ons denken aanwezig. De daarbij horende clichés zijn niet dezelfde als die welke over de noord-zuid tegenstelling opgeld doen. Toch zijn er in het oog lopende overeenkomsten. Buruma (*De boom van Herder*, 17) beschrijft de Oriënt als vrouwelijk, passief en genotzuchtig, het Westen als mannelijk, ondernemend en werklustig. Hij noemt dit een Europese fictie en spreekt van verkapt kolonialisme. "De gedachte is dat de westerse cultuur universeel is en de andere culturen in letterlijke zin eigenaardig." (*De boom van Herder*, 15) Dit is terug te vinden in de Finse culturele verhoudingen, waarin steeds van het westen uit 'normalisatie' plaatsvond en het oosten weliswaar als eigen-aardig, maar toch eigenlijk niet als gelijkwaardig werd beschouwd.

Deze ongelijkwaardigheid is terug te voeren op de wijze waarop de

⁴Gerrit Komrij, *De gelukkige schizo*, Amsterdam, 1986 (3e dr.), pp. 236-239.

bewoners de problemen oplosten die de hen omringende natuur hun stelde. Dat is doorslaggevend voor de verschillen. Die verschillen zijn dus direct terug te voeren op de drie genoemde grote milieusystemen: die van de jagers, de ontginners-branders en de boeren. Maar - en dat is het intrigerende - dan gaat het derhalve niet zozeer om groepen mensen die van elkaar afwijken, maar om verschillen *in tijd*. De oostelijke en westelijke Finnen, van wie de tradities in deze atlas worden weergegeven, zitten in verschillende ontwikkelingsstadia, die evenwel niet *chronologisch*, maar *geografisch* gescheiden zijn. Incongruentie tussen tijd en ruimte? De Franse filosoof Michel Serres gebruikte het beeld van de tijd als een gekreukelde zakdoek⁵. Punten die op een gladgestreken zakdoek ver van elkaar liggen, kunnen zich op een ineengefrommelde zakdoek opeens vlakbij elkaar bevinden. Het verklaart het verschijnsel van verschillende tijden in dezelfde ruimte. Een Kareliër die naar het westen trok, reisde dus als het ware naar de toekomst, terwijl een Fin in oostelijke richting steeds verder het verleden introk. Een gedachtengang die wezenlijke gelijkheid van de mensen impliceert. Op het moment immers dat alle Finnen zich niet alleen in hetzelfde gebied, maar ook in hetzelfde ontwikkelingsstadium (lees: dezelfde tijd) bevinden, moeten de verschillen grotendeels verdwenen zijn. Als Sarmela aan het eind van zijn inleiding een wat zwartgallige toekomstvisie ontvouwt, is dat in wezen deze onontkoombare gevolgtrekking: de organisatorisch zeer effectieve wetenschappelijk-technische cultuur wordt tenslotte universeel. Dan is de zakdoek van de tijd glad gestreken en zal de klok in heel de wereld gelijk staan.

⁵Zie: Dick Willems, 'Kreukels in de tijd, kennis zonder centrum: de wetenschapsgeschiedenis van Michel Serres', in: *Kennis en Methode*, jg. XVI, 1992, nr. 3, pp. 245-256.